

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره دکتری رشته مدرسی معارف-انقلاب اسلامی

عنوان:

تحلیل و بررسی تطبیقی احکام حکومتی

در آراء فقهای دو مکتب نجف و قم در سده اخیر

پژوهشگر :

مجید بیگی

استاد راهنما :

دکتر علی کربلایی پازوکی

اساتید مشاور :

دکتر حسام الدین خلعتبری لیماکی

دکتر محمد صدقی الانق

شهریور ۱۳۹۷

بسم الله الرحمن الرحيم

تقدیم :

به معضّر جان جانان ، حاکم شرعی مکتب نبف ، ولیّ امر

مکتب قم ، صاحب حکم حکومتی ، مالک امر سطنی ، مدیر احکام

متغیر ، منفذ فرمان ولایی ، قطب عالم امکان شریک قرآن ، حضرت

صاحب الامر وزمان (عج).

تقدیر و تشکر :

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما اعطاء فرمود .

نسبت به همه کسانی که بر این کمترین حقی دارند دست بوسم ، علی الخصوص پدر عزیز و مادر گرامی و همسر فداکارم و تمامی اساتید بزرگوارم که از ابتدای تحصیل تا منتهای تحقیق بر این حقیر منت نهاده اند .

از تمامی اساتید عزیز و بزرگوارم که مرا در تحصیل و کسب فضائل اخلاقی دست گیری کرده اند علی الخصوص اساتید دوره دکتری بخصوص از استاد عزیز راهنما جناب آقای دکتر علی کربلایی پازوکی که زحمت راهنمایی اینجانب در انجام این پژوهش را تقبل فرموده اند نهایت تشکر و قدردانی دارم و از جناب آقایان دکتری حسام خلعتبری و دکتر محمد صدقی که به عنوان مشاور، اینجانب را با راهنمایی های خود مورد لطف قرار داده اند کمال سپاسگزاری را می نمایم .

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول

۵	کلیات و مفاهیم.....
۶	۱-۱. بخش اول : کلیات تحقیق .....
۶	۱-۱-۱. بیان مسئله .....
۸	۱-۱-۲. سئوالات پژوهش .....
۸	۱-۱-۲-۱. سؤال اصلی .....
۸	۱-۱-۲-۲. سئوالات فرعی .....
۹	۱-۱-۳. اهمیت، ضرورت و فوائد تحقیق .....
۱۰	۱-۱-۴. فرضیه های تحقیق .....
۱۱	۱-۱-۵. اهداف : .....
۱۱	۱-۱-۵-۱. هدف اصلی : .....
۱۱	۱-۱-۵-۲. اهداف فرعی .....
۱۲	۱-۱-۶. متغیرهای پژوهش .....
۱۲	۱-۱-۶-۱. متغیر وابسته (موضوع اصلی پژوهش) : .....
۱۲	۱-۱-۶-۲. متغیرهای مستقل : .....
۱۳	۱-۱-۷. روش شناسی .....
۱۸	۱-۲. بخش دوم : مفهوم شناسی .....
۱۸	۱-۲-۱. حکم .....
۱۸	۱-۲-۱-۱. حکم در لغت .....

- ۲-۱-۱-۲. حکم در اصطلاح ۱۹
- ۲-۱-۲. حکم شرعی ۱۹
- ۳-۱-۲. حکم وضعی و تکلیفی ۲۰
- ۱-۳-۱-۲. حکم وضعی ۲۰
- ۲-۳-۱-۲. حکم تکلیفی ۲۱
- ۳-۳-۱-۲. حکم تکلیفی اولیه ۲۲
- ۴-۳-۱-۲. حکم تکلیفی ثانویه ۲۲
- ۴-۱-۲. تفاوت حکم اولی و ثانوی ۲۳
- ۵-۱-۲. حکم قضایی ۲۴
- ۶-۱-۲. حکم حکومتی ۲۴
- ۷-۱-۲. فتوا و تفاوت آن با حکم ۲۷
- ۸-۱-۲. تفاوت‌های احکام حکومتی و احکام ثانوی ۲۸
- ۹-۱-۲. حاکم ۲۹
- ۱۰-۱-۲. حکومت در لغت و اصطلاح ۳۰
- ۱۱-۱-۲. مکتب ۳۰
- ۱۲-۱-۲. معرفی مختصر فقهیان مکتب نجف ۳۱
- ۱-۱۲-۱-۲. سید ابوالقاسم خوبی صاحب مکتب نجف ۳۱
- ۲-۱۲-۱-۱. میرزا محمدحسین غروی نائینی ۳۲
- ۳-۱۲-۱-۲. شهید صدر (ره) ۳۲
- ۴-۱۲-۱-۲. آیت الله شیخ جواد تبریزی ۳۳
- ۱-۱۴-۲. معرفی مختصر فقهیان مکتب قم ۳۳
- ۱-۱۴-۲. آیت الله سید محمد حسین طباطبائی بروجردی ۳۳

- ۲-۱۴-۱. امام روح الله الموسوی خمینی ۳۴
- ۲-۱۴-۳. شهید مرتضی مطهری ۳۴
- ۲-۱۴-۴. آیت الله ناصر مکارم شیرازی ۳۴
- ۲-۱۵-۱. مولفه های فقه‌های مکتب نجف ۳۵
- ۲-۱۵-۱. فقه صنایع ۳۵
- ۲-۱۵-۲. تلقی موضوعات مبتنی بر قواعد اصولی ۳۵
- ۲-۱۵-۳. تفقه ریاضی وار ۳۶
- ۲-۱۵-۴. احتمال های عقلی و دقت های فزاعرفی ۳۷
- ۲-۱۵-۵. عدم ملاک انگاری مقاصد الشریعه ۳۷
- ۲-۱۵-۶. تقدم تبیین حکم بر تشخیص موضوع ۳۸
- ۲-۱۵-۷. احتیاط در صدور فتوا ۳۹
- ۲-۱۶. شاخصه های اجتهادی مکتب قم ۳۹

فصل دوم

- تحلیل و بررسی حکم حکومتی در مکتب نجف ۴۵
- ۲-۱-۱. گفتار اول: بررسی آیه « اطعیوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم » (نساء: ۵۹) ۴۷
- ۲-۱-۲. پیشینه شناسی تفسیری (بررسی آراء و دیدگاه مختلف موجود در مورد آیه) ۴۷
- ۲-۱-۲. بررسی دیدگاه تفسیری فقهای مکتب نجف ۵۰
- ۲-۱-۲. سند دوم : ۵۲
- ۲-۱-۲. پیشینه شناسی تفسیری (بررسی آراء و دیدگاه مختلف موجود در مورد آیه) ۵۲
- ۲-۲-۱-۲. بررسی آراء فقهای مکتب نجف در مورد آیه ۵۳
- ۲-۲. بخش دوم : مبانی مشروعیت حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب نجف ۵۵

- ۱-۲-۲ مبانی مشروعیت حکم حکومتی در مکتب نجف ۵۶
- ۳-۲. بخش سوم : ماهیت و گستره حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب نجف ۶۲
- ۱-۳-۲. گفتار اول : بررسی دیدگاه میرزای نائینی ۶۵
- ۲-۳-۲. گفتار دوم : بررسی دیدگاه شهید صدر در ماهیت و گستره حکم حکومتی ۷۰
- ۳-۳-۲. گفتار سوم : بررسی نظریه شیخ جواد تبریزی در ماهیت و گستره حکم حکومتی ۷۴
- ۴-۲. بخش چهارم : ضوابط صدور حکم حکومتی در مکتب نجف ۷۹
- ۱-۴-۲. گفتار اول : بررسی ضابطه عدم مخالفت حکم حاکم با شرع در آراء فقهای مکتب نجف ۸۰
- ۱-۱-۴-۲. عدم مخالفت حکم حکومتی با احکام فرعی شرع مقدس ۸۱
- ۲-۱-۴-۲. عدم مخالفت حکم حکومتی با موازین اساسی شرع مقدس ۸۲
- ۲-۴-۲. گفتار دوم : ضابطه تأمین مصلحت ۸۴
- ۱-۲-۴-۲. مبحث اول : کلیات ۸۴
- ۱-۱-۲-۴-۲. معنا شناسی واژه مصلحت ۸۴
- ۲-۱-۲-۴-۲. معناشناسی اصطلاحی مصلحت ۸۵
- ۳-۱-۲-۴-۲. جایگاه مصلحت در شرع مقدس اسلام و فقه امامیه ۸۶
- ۴-۱-۲-۴-۲. تفاوت مصلحت اندیشی در فقه شیعه با مذاهب اهل تسنن ۸۹
- ۵-۱-۲-۴-۲. تفاوت مصلحت گرایی اسلام با فلسفه یوتالیتاریانیسم (Utilitarianism) ۹۰
- ۲-۲-۴-۲. مبحث دوم: دامنه کاربست مصلحت در صدور حکم حکومتی در مکتب نجف ۹۲
- ۳-۲-۴-۲. مبحث سوم : تحلیل و بررسی مراتب کیفی مصلحت در مکتب نجف ۹۴
- ۱-۳-۲-۴-۲. حفظ نظام ۹۶
- ۲-۳-۲-۴-۲. تبیین مرتبه مصلحت در آراء فقهای مکتب نجف ۱۰۰

فصل سوم

- تحلیل حکم حکومتی در مکتب قم ۱۰۵
۳. فصل چهارم : تحلیل و بررسی حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم ۱۰۶
- ۳-۱. بخش اول : بررسی مستندات قرآنی حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم ۱۰۶
- ۳-۱-۱. بررسی آیه « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ » (نساء : ۵۹) از منظر ۱۰۶
- ۳-۱-۲. بررسی آیه « النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ » (احزاب : ۶) از منظر فقهای مکتب قم ۱۱۰
- ۳-۲. بخش دوم : مبانی مشروعیت حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم ۱۱۲
- ۳-۳. بخش سوم : ماهیت و گستره حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم ۱۱۸
- ۳-۳-۱. گفتار اول : تحلیل و بررسی دیدگاه امام خمینی(ره) در ماهیت و گستره حکم حکومتی ۱۱۸
- ۳-۳-۲. گفتار دوم : تحلیل و بررسی دیدگاه شهید مطهری ۱۲۴
- ۳-۳-۳. گفتار سوم : تحلیل و بررسی دیدگاه آیت الله مکارم شیرازی در ماهیت و گستره حکم حکومتی ۱۳۲
- ۳-۳-۱. حکومت اسلامی و ولایت فقیه ۱۳۲
- ۳-۳-۲. ماهیت و گستره حکم حکومتی ۱۳۴
- ۳-۴. بخش چهارم : ضوابط صدور حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم ۱۳۹
- ۳-۴-۱. گفتار اول : ضابطه عدم مخالفت با شرع ۱۳۹
- ۳-۴-۱-۱. ضابطه عدم مخالفت حکم حکومتی با حکم شرعی در دامنه احکام شرع ۱۴۱
- ۳-۴-۲. گفتار دوم : ضابطه تامین مصلحت ۱۴۴
- ۳-۴-۱. مبحث اول : دامنه کاربست مصلحت در صدور حکم حکومتی در مکتب قم ۱۴۴
- ۳-۴-۲. مبحث دوم : تبیین مرتبه مصلحت در صدور حکم حکومتی از منظر فقهای مکتب قم ۱۴۶

فصل چهارم

- تحلیل تطبیقی و داوری نهایی، نتایج و پیشنهادات ۱۵۲
- ۱-۴ بخش اول: بیان وجوه اشتراک و افتراق، تحلیل و داوری نهایی ۱۵۳
- ۱-۴-۱. گفتار اول: بیان وجوه اشتراک و افتراق مبحث مستندات قرآنی حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب نجف و قم و داوری نهایی آن ۱۵۳
- ۱-۴-۲. گفتار دوم: بیان وجوه اشتراک و افتراق مبحث مبانی مشروعیت حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب نجف و قم و داوری نهایی آن ۱۵۶
- ۱-۴-۳. گفتار سوم: بیان وجوه اشتراک و افتراق مبحث ماهیت و گستره حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب نجف و قم و داوری نهایی آن ۱۵۸
- ۱-۴-۴. گفتار چهارم: بیان وجوه اشتراک و افتراق مبحث ضوابط صدور حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب نجف و قم و داوری نهایی آن ۱۶۱
- ۱-۴-۴-۱. مبحث اول: بیان وجوه اشتراک و افتراق دو مکتب در ضابطه عدم مخالفت حکم حکومتی با شرع مقدس ۱۶۱
- ۱-۴-۲. بخش دوم: بیان نتایج و نظریه پردازی ۱۶۸
- ۱-۴-۳. پیشنهادات ۱۷۱
- منابع ۱۷۳

چکیده

«حکم حکومتی» با تعبیری چون «حکم الحاکم»، «احکام ولایی»، «احکام سلطانی»، «احکام ثانویه»، «احکام متغیر» در آراء فقهای امامیه بحث شده به دستورات و قوانینی که حاکم مشروع جامعه اسلامی در حوزه مسائل اجتماعی به منظور اجرای احکام شرع، اداره جامعه مسلمین، حفظ نظام اسلامی و تأمین مصالح مهم اسلام و مسلمین، به طور مستقیم صادر یا به گونه غیر مستقیم وضع می کند اطلاق می گردد.

این پژوهش به روش کتابخانه ای و اسنادی به شیوه توصیفی تحلیلی، اسناد و داده های جمع آوری شده از آراء و اندیشه های میرزای نائینی، شهید محمد باقر صدر و شیخ جواد تبریزی را به نمایندگی از مکتب فقهی نجف و امام خمینی، شهید مطهری و آیت الله مکارم شیرزای را به نمایندگی از مکتب فقهی قم بصورت تطبیقی مورد تحلیل و تحقیق قرار داده است.

در آراء فقهای مکتب نجف با تقسیم بندی حوزه تکالیف بندگان به دو بخش، دامنه احکام شرعی و دامنه فراغ، چنین بدست می آید که حکم حکومتی حکمی است که فقط در «دامنه فراغ» با مبنای مشروعیت «جواز تصرف فقیه در امور حسبیه»، از جانب «فقیه جامع الشرایط فتوا» با غایت «حفظ نظام و دفع مفسده از آن» به شرط «عدم مخالفت با احکام شرعی فرعی و موازین اساسی شرع» صادر می گردد. اما در مکتب قم با وجود پذیرش نسبی تفکیک حوزه تکالیف به دو بخش حوزه احکام شرع و دامنه مباحات در آراء فقهای مکتب قم حکم حکومتی حکمی است با ماهیت مستقل که در «دامنه مباحات» محدود نمی گردد بلکه با مبنای مشروعیت ولایت مطلقه «فقیه مبسوط الید» در صورت اقتضای مصلحت مسلمین موجب توقف حکم اولیه گردیده و بشرط موافقت با اصول اساسی دین در حوزه احکام شرع جاری می شود. نظر به مسائلی از قبیل الف - محدودیت دایره امور حکومتی در مکتب نجف به سبب محدودیت امور حسبیه و عدم این محدودیت به سبب پذیرش منصب ولایت زعامت در مکتب قم. ب - امکان تکثر حکام و تزامم احکام در مکتب نجف و عدم آن در مکتب قم به سبب پذیرش نقش مردم در مبسوط الید شدن ولی فقیه ج - محصوریت حکم حکومتی در دامنه فراغ در مکتب نجف و عدم آن در مکتب قم به علت اصل تأمین مصالح مهم مسلمین د - وجود غایت بالاتر از حفظ نظام و دفع مفسده در صدور حکم حکومتی با عنوان تأمین مصالح تحسینی در مکتب قم نسبت به مکتب نجف. همگی عوامل کارآمدتر و توانمندتر بودن حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم برای اداره جامعه اسلامی نسبت به مکتب نجف می باشند.

واژگان کلیدی: حکم حکومتی، مستندات قرآنی، مبانی مشروعیت، ماهیت و گستره، ضوابط صدور، مکتب نجف، مکتب قم، حاکم شرعی، ولی فقیه، اقتدارات و اختیارات.

مقدمه

یکی از مسائل اصلی و اساسی حقوق عمومی و اندیشه سیاسی، مسئله حکومت و اداره جامعه است، بحث از حکومت در اندیشه سیاسی اسلام علی الخصوص در تفکر شیعی، به علت گره خوردن اصیل این بحث به گوهر دیانت و شریعت از جمله مباحث بنیادینی است که مضاف بر علم فقه جایگاه بسیار اصیل در دانش کلام دارد تأسیس حکومت اسلامی، حقوق و تکلیف امت اسلامی، جایگاه امامت، رابطه امام و امت از جمله مباحث و مسائل ناب تفکر سیاسی مذهب امامیه می باشد که در طول تاریخ تفکر شیعی از توجه بی بدیل و بی نظیری از جانب زعماء و علمای مذهب برخوردار بوده است. در این میان تأسیس حکومت اسلامی و اداره آن با قوانین و احکام شرع مقدس، توسط حاکمی عالم و عادل که البته عدالت گاه به معنی عصمت و گاه به معنی ملکه اجتناب از معاصی تفسیر شده است، همواره از جمله مباحث ردیف اول اندیشه سیاسی علمای شیعه بوده است در این میان با پیش فرض اینکه اداره جامعه با احکام شرع مقدس صورت می گیرد همواره سئوالی اساسی با خاستگاه دغدغه دینی، به خاطر خطیر خیل عظیمی از علماء خطور می کرد که در جامعه اسلامی که لازم است حاکم با احکام شرع جامعه را اداره نماید، آیا حاکم یا نهاد حاکمیت احکام و فرامین مستقلاً جدا از احکام شرع دارد؟ یا می تواند داشته باشد که در ردیف یا عرض احکام شرع قرار بگیرد؟ این مسئله در طول تاریخ تفکر شیعی با عنوان احکام حکومتی یا فرامین سلطانی مورد بحث و بررسی واقع شده است، بعضی از بزرگان، احکام شرع را با احکام حکومتی کاملاً تفکیک و جدا کرده اند، برخی ها دامنه ی ویژه ای را برای احکام حکومتی پذیرفته اند و برخی دیگر تفکیکی میان احکام حکومتی و احکام شرعی قائل نشده اند که در تقریر این عدم تفکیک نظریه های مختلفی ارائه شده است، این رساله با قبول تحقیقی این پیش فرض، مسئله حکم حکومتی را به عنوان کلیه فرامین و قوانینی که توسط نهاد حاکمیت برای اداره جامعه اسلامی بصورت الزامی صادر می گردد و از ضمانت اجرایی برخوردار است بصورت تطبیقی در آراء فقهای مکتب نجف و قم مورد تحلیل و بررسی قرار می دهد، این نکته به جهت احتراز از انصراف و تمرکز ذهن خواننده محترم از اصطلاح «حکم حکومتی» صرفاً به احکام فوق قانون، بیان شده است

در این تحقیق از هر مکتب آراء و اندیشه های حداقل چهار فقیه مورد بررسی واقع می شود، تلاش در این رساله بر آن است که آراء دو مکتب مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته شود، بدین جهت ابتدا، آراء فقهای هر مکتب در یک فصل جداگانه تحلیل و بررسی شده سعی می گردد تا یک اجماع نسبی، نسبت به موضوع و مسئله مورد بررسی میان فقهای آن مکتب ایجاد گردد بنابراین اختلاف های جزئی میان فقهای یک مکتب

در اولویت بررسی قرار گرفته نمی شود، با حصول اجماع در یک مسئله آن نظریه اجماعی با نظریه اجماعی مکتب مقابل مورد مقایسه و بررسی تطبیقی قرار داده می شود. بدین جهت نظریه ای که به یک مکتب منتسب می گردد لزوما در همه ابعاد نظریه همه فقهای آن مکتب بدون هیچ اختلاف نظر نیست، بلکه دیدگاهی است که از مجموعه آراء فقهای آن مکتب بصورت اجماع نسبی و اتفاق نظر کلی حاصل گردیده است.

این تحقیق دارای یک متغیر وابسته (موضوع اصلی تحقیق) و دو متغیر مستقل می باشد. **حکم حکومتی** متغیر وابسته این تحقیق است. **مکتب نجف و مکتب قم** دو متغیر مستقل رساله می باشند بدین جهت این رساله در پنج فصل تنظیم شده است فصل اول به کلیات و مفاهیم، فصل دوم به شناخت متغیرهای مستقل و فصل های سوم و چهارم، به کاوش موضوع اصلی تحقیق و فصل پنجم به داوری و نتیجه گیری پرداخته است.

با پژوهش در شناخت مکتب نجف و قم و بررسی نحوه شکل گیری، مبانی و مولفه های فقهی آنها تلاش می شود منهج فقهی فقهای این مکاتب بدست آید. آنگاه حکم حکومتی عنصر متغیر این پژوهش، بصورت تطبیقی در مکتب نجف و قم مورد تحلیل و بررسی قرار می گیرد تا مشاهده گردد موضوع اصلی تحقیق (حکم حکومتی) با قرار گرفتن در شرایط مختلف (مکتب نجف و مکتب قم) چه تغییراتی پیدا می کند.

از آنجا که موضوع اصلی تحقیق (حکم حکومتی) در چهار محور که عبارتند از، مستندات قرآنی، مبانی مشروعیت، ماهیت و گستره، ضوابط صدور، مورد پژوهش واقع شده است هر یک از فصل های سه و چهار تحقیق دارای چهار بخش هستند. باید دقت شود در مطالعه این رساله هر یک از محورهای مورد پژوهش در فصل سوم و چهارم، ضمن حفظ ارتباط طولی با مباحث بخش های بعدی فصل خود، بصورت عرضی با مبحث مقارن خود در فصل بعدی در ارتباط است. به عنوان مثال وقتی مبحث مستندات قرآنی در بخش اول از فصل سوم از منظر فقهای مکتب نجف بررسی می شود ادامه همین بحث بصورت تطبیقی در بخش اول فصل چهارم از منظر فقهای مکتب قم مورد بررسی قرار می گیرد.

همچنین شایان ذکر است در اول مباحث هر بخش از فصل سوم (تحلیل و بررسی حکم حکومتی از منظر فقهای مکتب نجف)، مباحثی با عنوان درآمد یا کلیات طرح شده است بدیهی است مباحث بخش های مشابه

در فصل چهارم (تحلیل و بررسی حکم حکومتی از منظر فقهای مکتب قم) باید ضمن ارتباط با این مباحث (درآمد و کلیات مطرح شده در آغاز بخش های فصل سوم) مطالعه گردد .

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱. بخش اول: کلیات تحقیق

۱-۱-۱. بیان مسئله

یکی از عرصه های مهم دانش عظیم و پر ارج فقه و کلام، عرصه مسائل سیاسی می باشد. فقه و کلام سیاسی عهده دار پاسخ گویی و طراحی دیدگاههای سیاسی دین مبین اسلام نسبت به حوزه اجتماعی افراد و مسائل گوناگون جامعه اسلامی و مباحث و مسائل کلان سیاست و حکومت از منظر اندیشه سیاسی اسلام است (منتظری، ۱۴۰۹، ۱: ۱۰، عمید، زنجانی ۱۴۲۱، ۱: ۱۹) حکم حکومتی از جمله مسائل فقه و کلام سیاسی است که در مورد آن مباحث مهمی از جانب اندیشمندان حوزه فقه و سیاست مطرح شده است. حکم حکومتی همان فرمان یا دستوری است که بصورت جزئی یا کلی در قالب قانون از جانب حاکم ارائه و اعمال می گردد. از نظرگاه عقل، از آنجا که حاکم مسئول و موظف به اداره جامعه و امور زندگی مردم است لازم و ضروری می باشد، اختیاراتی در جهت وظایف محوله، به وی اعطاء گردد. این ضرورت چنان در پیشگاه عقل روشن و شفاف است که مسئولیت را فرع بر اختیار می داند و از اینکه مسئولیتی به کسی داده شود اما اختیارات مناسب و متناسب با آن وظایف به وی محول نگردد از جمله امور قبیح عقلی دانسته می شود. فقه امامیه از بدو شکل گیری به سبب تاثیر گذاری منهج خاص فقهای بزرگ آن در طرح و ارائه مباحث و مسائل، در قالب مکاتب مختلفی در آمده است که در سده اخیر دو مکتب بزرگ نجف و قم از جمله مؤثرترین مکاتبی بوده اند که نقش عمده ای در تحولات سیاسی - اجتماعی معاصر ایفاء نموده اند.

حکم حکومتی به عنوان یکی از مهمترین ابزارهای نهاد حاکمیت در اداره جامعه اسلامی که حاکم با جعل و صدور آن به اعمال وظایف خود می پردازد و مقاصد جامعه از تأسیس حکومت را پی ریزی و پیگیری می کند در نزد فقیهان هر دو مکتب نجف و قم فراتر از تحقیق و بررسی علمی و تئوریک، به عنوان یکی از اختیارات حکومتی و عنصر اقتدار حاکمیتی در موارد متعددی در طول تاریخ فقاہت امامیه از جانب زعمای شیعه برای حل مسائل سیاسی اجتماعی صادر شده است.

مکتب فقهی نجف که با تفکر آخوند خراسانی شکل گرفته و توسط شاگردان وی از جمله میرزای نائینی به آیت الله سید ابوالقاسم خویی منتقل و به اوج و کمال خود نایل می شود از این روی می تواند در قالب منهج فقاہتی خود فقهایی چون شهید محمدباقر صدر و آیت الله میرزا جواد تبریزی را که دارای دیدگاه های

خاصی در حوزه فقه سیاسی می باشند تربیت کند . درگیری و دخیل بودن فقهای این مکتب در جریان انقلاب مشروطه و سرپرستی فکری و تئوری پردازی کلامی-فقهی آن توسط میرزای نائینی و همچنین درک تحولات سیاسی عصر انقلاب اسلامی توسط محقق خوئی و شهید صدر و لمس مشکلات حکومت داری فقیه در عصر تأسیس نظام جمهوری اسلامی توسط میرزای تبریزی و در عصر حاضر توسط آیت الله سیستانی از جمله ویژگی های اساطین این مکتب می باشد که سبب گردیده است ابعاد مختلف حکم حکومتی نزد این بزرگان مورد مطالعه و تحقیق واقع شود .

درک تحولات فرهنگی اجتماعی و سیاسی ناشی از شکست انقلاب مشروطه توسط فقهای مکتب قم چون آیت الله بروجردی و جریان سازی انقلاب اسلامی توسط امام خمینی (ره) و معماری نظام سیاسی مبتنی بر ولایت فقیه توسط وی و برخی شاگردانش چون شهید مرتضی مطهری و لمس مشکلات حکومت داری فقیه در عصر حکومت داری نظام جمهوری اسلامی توسط آیت الله ناصر مکارم شیرازی ، سبب گردیده ابعاد و زوایای مختلف حکم حکومتی توسط فقیهان این مکتب مورد کاوش و پژوهش قرار بگیرد .

نظر به آنکه حکم حاکم اسلامی در مقام جعل و انشاء مستند به خداوند نیست و مصدر آن شخص حاکم است و به معنای رایج جزء احکام شرعی محسوب نمی شود بدین جهت همواره نسبت به حجیت آن، آراء و دیدگاه -های مختلف و متفاوتی مطرح بوده است . از آنجا که قرآن یکی از منابع اصلی دین مبین اسلام است مستندات قرآنی مطلق حکم حکومتی(تفاوتی نمی کند معصوم باشد یا غیرمعصوم) در اندیشه فقهای مکتب نجف و قم می تواند از جمله وجوه بنیادین این تحقیق باشد. از دیگر سو حکم حکومتی به عنوان دستوری که از طرف حاکم جامعه صادر می گردد ، لازم است از مشروعیت ، برخوردار باشد ، از منظر فقه امامیه، صدور حکم حکومتی و دخل و تصرف های سیاسی جهت اداره اجتماع از جانب حاکم ، تنها زمانی مشروع است که حاکمیت وی مسبوق به اذن الهی گردد . در دوره حضور معصومین (ع) حکومت مشروع از آن ائمه (ع) است بدین جهت بررسی آنکه در دوره غیبت مشروعیت حکم حکومتی بر چه بنیان و مبنایی استوار است از جمله مسائل مطمح نظر در این رساله است که یکی از وجوه اصلی حکم حکومتی را تشکیل می دهد . جنبه و وجه دقیق تر و مهمی که لازم است در این تحقیق حکم حکومتی از آن زاویه در آراء فقهای دو مکتب بصورت تطبیقی مورد مطالعه قرار گیرد ماهیت حکم حکومتی است تحلیل این مسئله که حکم حکومتی از چه حدودی برخوردار بوده و در آراء فقهای مکتب نجف و قم چه تفاوت هایی از همدیگر دارد و همچنین تحلیل این مسئله که اگر حکم حکومتی بدون ضابطه در جامعه اعمال گردد ممکن است آثار و

پیامدهای مخربی از خود برجای دهد و بررسی آنکه بر اساس چه ضوابطی حاکم مشروع غیر معصوم ، می تواند اقدام به صدور حکم حکومتی نماید از جمله مسائل بنیادین این پژوهش است . براین اساس دغدغه اصلی این رساله تحلیل و بررسی تطبیقی وجوه افتراق و اشتراک حکم حکومتی در آراء فقهای این دو مکتب است که بعد از شناخت دقیق و تفصیلی از مکاتب نجف و قم به تحلیل و بررسی آن اقدام می شود .

۱-۱-۲. سئوالات پژوهش

۱-۱-۲-۱. سئوال اصلی

«وجوه افتراق و اشتراک احکام حکومتی در آراء فقهای سده اخیر دو مکتب نجف و قم کدام است ؟»

۱-۱-۲-۲. سئوالات فرعی

در راستای سئوال اصلی پژوهش چندین سئوال که از تفریع سئوال اصلی بدست آمده و سامان بخش فصل های پژوهش است عبارتند از :

سئوالات سامان بخش فصل دوم

۱- مکتب فقهی نجف داری چه مولفه های فقهی است ؟

۲- مکتب فقهی قم دارای چه شاخصه های اجتهادی است ؟

سئوالات سامان بخش فصل سوم

۳- مستندات و حیانی حکم حکومتی در نزد فقهای مکتب نجف شامل کدام آیات می باشد ؟

۴- مشروعیت حکم حکومتی در اندیشه فقهای مکتب نجف بر چه مبانی استوار است ؟

۵- حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب نجف از چه ماهیت و گستره ای برخوردار است ؟

۶- در آراء فقهای مکتب نجف حاکم مشروع جامعه اسلامی بر اساس چه ضوابطی مجاز به صدور حکم

حکومتی است ؟

سئوالات سامان بخش فصل چهارم

۷- مستندات و حیانی حکم حکومتی در نزد فقهای مکتب قم شامل کدام آیات می باشد ؟

۸- مبانی مشروعیت حکم حکومتی در اندیشه فقهای مکتب قم چیست است ؟

۹- ماهیت و گستره حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم چگونه است؟

۱۰- ضوابط صدور حکم حکومتی در آراء فقهای مکتب قم کدام است؟

سوالات سامان بخش فصل پنجم

۱۱- وجوه توانمندی و کارآمدی حکم حکومتی در آراء فقهای کدام مکتب مشاهده می شود؟ چرا؟

۱-۱-۳. اهمیت، ضرورت و فوائد تحقیق

با انقلاب اسلامی مردم ایران به رهبری امام خمینی (ره) در بهمن ماه سال ۱۳۵۷، نظام سیاسی جمهوری اسلامی در کشور ایران تشکیل گردید، ابتدای این نظام بر اصل ولایت مطلقه فقیه مبنی جایگاه ویژه دانش فقه و کلام سیاسی در مشروعیت و مدیریت نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران است. حکم حکومتی به عنوان مهمترین ابزار نهاد حاکمیت برای اداره جامعه نقش مهمی در کارآمدی نظام سیاسی در تحقق آرمان های آن جامعه دارد بدین جهت همواره یکی از مسائل مهم فقه سیاسی بشمار می رفته که از جانب فقهای دو مکتب با رویکردهای متفاوتی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. تحقیق و تحلیل وجوه متفاوت حکم حکومتی و پردازش آنها در اندیشه فقهای مکتب نجف و قم موجب ارائه تصویری متفاوت از آن شده است.

این رساله برآن است بصورت تطبیقی وجوه افتراق و اشتراک احکام حکومتی را در آراء فقهای دو مکتب نجف و قم مورد تحلیل و بررسی قرار دهد تا از نتایج برآمده از آن، سازوکار، بهره مندی کارآمدتر از عنصر حکم حکومتی را نشان دهد. ضرورت این مسئله خود را در آنجا نشان می دهد که رویکردهای مختلف مکاتب فقهی نجف و قم در بررسی حکم حکومتی می تواند دامنه کارآمدی آن را تضییق نموده یا توسعه ببخشد. همین امر می تواند شیوه تعامل و ضرورت برقراری ارتباط موثر با هریک از مکاتب فقهی را برای نظام سیاسی جمهوری اسلامی مدلل نماید. از آنجا که تاکنون تحقیقی جامع و دقیق در مورد این مسئله صورت نگرفته است. ضرورت انجام این تحقیق مضاعف می باشد.

۱-۱-۴. فرضیه های تحقیق

با پژوهش در اندیشه و آراء فقهای بزرگ سده اخیر مذهب امامیه و همچنین سیره عملی آنان هنگام مواجهه با مسائل سیاسی و اجتماعی در پاسخ به سئولات اصلی و فرعی تحقیق این فرضیه مورد بررسی است که :

«به سبب تفاوت منهج اجتهادی فقهای بزرگ سده اخیر، فقاقت امامیه در قالب دو مکتب فقهی نجف و قم درآمده است هر یک از مکاتب فقهی نجف و قم دارای مولفه های ویژه اجتهادی و رویکردهای خاص اجتماعی هستند، تفاوت دو مکتب در مولفه های اجتهادی و شرایط اجتماعی موجب تفاوت در ابعاد و زوایای مختلف حکم حکومتی، در منظر فقهای مکتب نجف و قم شده است»

سایر فرضیه ها عبارتند از :

۱. هر یک از مکاتب فقهی نجف و قم دارای مولفه های ویژه فقاقتی می باشند که سبب تاثیر گذاری مستقیم و غیر مستقیم در اندیشه و رفتار سیاسی فقهای آن مکتب شده است .

۲. تفاوت های متعدد اندیشه ای و رفتاری در آراء و رفتار سیاسی فقهای مکتب نجف و قم وجود دارد

۳. مطلق حکم حکومتی از منظر فقهای دو مکتب از حجیت قرآنی برخوردار است

۴. مبانی مشروعیت حکم حکومتی به جهت اختلاف نظر فقهای دو مکتب در مبانی مشروعیت حکومت اسلامی در دوره غیبت، از همدیگر متفاوت است

۵. از آنجا که ماهیت حکم حکومتی به سبب تغییر در قلمرو و حدود آن، تغییر می کند حکم حکومتی در آراء فقهای دو مکتب از حدود و قلمرو متفاوتی برخوردار است از این رو ماهیت آن در آراء فقهای دو مکتب نیز متفاوت می شود

۶. از آنجا که حکم حکومتی توسط حاکم اسلامی صادر می شود، شرع مقدس برای کنترل صدور بی قید و شرط آن، ضوابطی جهت صدور حکم حکومتی مشخص کرده است، اما به علت اختلاف نظر فقهای دو مکتب